

TÜRKÇEDE MORFOFONEMİK DEĞİŞMELER: DAR ÜNLÜ ~ Ø NÖBETLEŞMESİ

Talat TEKİN
Hacettepe Üniversitesi

Bir süre önce Harvard Üniversitesi Türk dili profesörü soyadaşım Şinasi Tekin ile aramızda "yazı yazmak" anlamındaki yaz- eyleminin etimolojisi üzerine yaklaşık sekiz ay süren bir tartışma çıktı. Bu tartışma nedeniyle sayın Şinasi Tekin kendi görüşünü savunmak için birtakım başka savlar ileri sürdü. Bu savlardan biri de şuydu: "Öteden beri öğrendiğimiz bir kaide var: Vurgusuz hecenin dar ünlüsü düşer: *oğul* sonuna ek gelince *oğlu* şekline girer, *şehir* kelimesi *şehri* olur vs. vs. Fakat niye *çekiç* kelimesi *çekçi* olmaz da *çekici* şeklinde sırtır durur? Burada vurgusuz hece yok mu? Var! O zaman niye bu ünlü düşmez ötekilerinde olduğu gibi?" ("Tekin'ler Yanıtlaşıyorlar", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1991, s. 10).

Sayın Ş. Tekin'e verdiğim yanıtta onun "Vurgusuz hecenin dar ünlüsü düşer" biçiminde dile getirdiği ses değişmesi ya da ünlü düşmesi olayının modern Türkiye Türkçesinde kendisinin sandığı gibi genel bir kural olmayıp belirli fonetik şartlar altında gerçekleşen bir ses olayı olduğunu belirtmiş ve *çekiç* sözcüğünde bu fonetik şartların hiçbirisinin bulunmadığına dikkati çekmiştim ("Yazı Yazmak ve Yanılmak Üzerine", *Tarih ve Toplum*, Haziran 1991, s. 11).

Daha sonra, Ş. Tekin'in "Vurgusuz hecenin dar ünlüsü düşer" biçiminde ifade ettiği ve Türkçede düzgün işleyen genel bir kural sandığı ses olayı konusunda ünlü gramercilerimizin görüşlerini öğrenmek amacıyla Ergin, Gencan ve Banguoğlu'nun yapıtlarını karıştırdım. Hemen belirtiyim ki bu gramerlerde beklediğim açıklamaları bulamadım ve konuyu böyle bir fırsatla ele alıp araştırmanın hiç de yararsız olmayacağı kanısına vardım. Bu konuda kendi görüşlerimi açıklamadan önce sözünü ettiğim gramercilerimizin görüşlerini aktarmak istiyorum.

Prof. Dr. M. Ergin bu konuda şöyle diyor: "Orta hece vokalinin düşmesi: İkiden fazla heceli gramer birliklerinde sonunda konsonant olmayan orta hece vokalinin çok defa düştüğü görülür. Mesela *gönül* ve *-üm* birlikleri yan yana gelince *gönülüm* yerine *gönlüm* şeklini alırlar. Yani orta hecedeki *ü* vokali düşer. Bu, orta hece vokalinin düşmesi hadisesidir" (*Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 785, İstanbul 1972, s. 51).

Ergin'in "sonunda konsonant olmayan orta hece vokalinin çok defa düştüğü görülür" yolundaki ifadesi dilbilimsel bir açıklama olmaktan uzaktır. Çünkü bu

açıklama sözkonusu ünlü düşmesinin asıl ve en önemli fonetik şartlarını dile getiriyor. Bu şartlardan biri ve en önemlisi orta hecedeki ünlünün "vurgusuz", ikincisi de dar bir ünlü olması gerektiğidir. Ergin bunlardan hiç söz etmiyor ve "çok defa düşen" bu ünlü için "sonunda konsonant olmayan orta hece vokali" biçiminde doğru olmayan ve dolayısıyla işe yaramayan bir tanımlama getiriyor. Bu tanımlama doğru değildir; çünkü buna uyan fakat orta hece ünlüsü düşmeyen pek çok sözcük vardır: *acılı, acısız, ağılı, ağulu, aşırı*, vb. gibi. Ayrıca, "sonunda konsonant olmayan orta hece vokali", yani "açık orta hece ünlüsü" gereksiz bir açıklamadır; çünkü "kapalı bir orta hece ünlüsü" nün düşmeyeceği açıktır!

T. N. Gencan ise aynı konuda daha ayrıntılı olarak şu açıklamaları yapıyor:

"DÜŞME: Türkçede genellikle kökler değişmez; bununla birlikte kimi sözcüklerin çekimlerinde, türeyişlerinde birer sesin düştüğü görülmektedir. Başlıcaları şunlardır:

1) *Ağız, burun, karın, omuz, göğüs* gibi ikinci hecelerinin ortasında dar ünlü bulunan birçok gövde örgeni adlarından sonra ünlü ile başlayan bir ek gelince ikinci hecedeki dar ünlüler düşer: *Çocuğun ağızı, burnu... Karnım tok... Omzunuz ağrıyor mu? Yürek, göğsün sol alt yanındadır. Ağza alınmaz sözler... Hısmımlık adları olan oğul, kayın* sözcükleri de böyledir.

Baldır, topuk, boğum... gibi örgen adlarının bir kısmında orta seslerin düşmedikleri görülüyor: *Baldırı, topuğuna...*

2) *Devir-, kıvrır-, çevir, ayır-, sıyrır-, buyur-, kavur-, savur-* ... gibi ikinci heceleri *v/y + dar ünlü + r* olan fiil köklerinden sonra *-i, -im, -inti, -ik* yapım ekleri ile edilgenlik eki *-il* - gelince ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer: *devrim, kıvrım, çevri, ayrıntı, sıyrık, buyruk, kavruk, devril-, sıyrıl-, savrul-*...

3) *Fikir, zikir, şükür, ömür, akıl, zihin, resim, keşif...* gibi Arapçadan dilimize geçmiş sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek alınca ikinci hecelerindeki dar ünlüler düşer: *fikre, zikri, aklın, zihni, şükretmek, sabrediniz...*

Bu ünlü düşmesi olayına ORTA HECE YUTUMU da deniliyor." (*Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul 1971, s. 38).

Gencan'ın "ikinci hecelerinin ortasında (!) dar ünlü bulunan birçok gövde örgeni adlarından sonra ünlü ile başlayan bir ek gelince" yolundaki ifadesi Ergin'in açıklamasına göre çok daha ayrıntılı ise de dilbilimsel açıdan yine de yetersizdir.

Çünkü, örneğin *baldır* sözcüğü de bu tanıma uyar, fakat kendisinin de belirttiği gibi, bu sözcüğün ikinci hecesindeki ünlü hiçbir zaman düşmez: *baldırı, baldırın, baldıra* vb. gibi. Gencan'ın açıklamasında eksik olan "ilk hecesi açık" ibaresidir. Ayrıca, kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, bir "gövde örgeni" olmadıkları halde *oğul* ve *kayın* sözcüklerinin ikinci hecelerindeki dar ünlü de çekimde düşer: *oğlu, kaynu* vb. gibi.

Gencan'ın "*fikir, zikir...* vb. gibi sözcüklerdeki ünlü düşmesinden söz ederken "Arapçadan dilimize geçmiş sözcüklerde" yolundaki ifadesi de yanlış değilse bile eksiktir. Çünkü dar katma ya da türeme ünlü düşmesi yalnız Arapçadan alınmış sözcüklerde değil, Farsçadan ve Batı dillerinden alınmış sözcüklerde de gerçekleşir: *şehir, şehir-i, filim, film-i* vb. gibi.

Gencan'ın konu ile ilgili açıklamalarından yalnızca *ayır-* ve *devir-* gibi örnekler için yaptığı "ikinci heceleri *v/y* + dar ünlü + *r* olan fiil köklerinden sonra" yolundaki açıklaması dilbilimi açısından yeterli ve doğru bir açıklamadır. Ancak, Gencan'ın tanıtımında yine de bir eksik vardır: 1) *doğur-, duğur-* vb. gibi *y* + dar ünlü + *r* yapısında olduğu halde ünlüsü düşmeyen eylemler de vardır; 2) Gencan burada *ğ* + dar ünlü + *r* yapısındaki eylemleri de eklemeliydi: *yoğur-, yoğrul-, soğur-, soğrul-*.

Banguoğlu'nun bu konudaki görüşleri ise daha da ayrıntılıdır:

"1. Orta Hece Düşmesi: Üç ve daha çok heceli kelimelerde vurgusuz olan orta heceler seslinin kısılması, rengini yitirmesi ve nihayet düşmesi sonucu yer yer çözümlenirler. Dar seslilerle bölünlü ve sızmalı sesdeşler bu düşmeyi kolaylaştırır: *dirilik > dirlik, ilerilemek > ilerlemek, derinek > dernek, çevire > çevre, karışu > karşı, kavuşak > kavşak, kokula, > kokla-* ... gibi.

Orta hecede geniş seslilerin düşmesi daha seyrek: *değenek > değnek, yatası > yatı, sağanak > sağnak, burada > burda, nerede > nerde* ... gibi.

2. Eklemede Düşme: İki heceli bir sıra isim tabanlarımız vardır ki çekim sırasında bir sesli önünde hemen daima orta hece seslilerini düşürürler: *benz-i, ağz-ın, burn-um, aln-unuz, genz-ime, koyn-unda, beyn-in, karn-ından, gönl-üm, oğl-unuz, çığr-ından* gibi.

Bunlardan çoğu insan organlarının adlarıdır.

Yabancı kelimelerde düzensiz hecelerin bölünmesiyle türemiş sesliler de bu durumda yukarıdakiler gibi ve hemen daima düşerler: *fıkr-iniz, akl-ıma, sabr-ı, vaktinde ...* gibi.

Fiil çatı ekleri de bölünlüler etkisi ile bazan sesli düşürerek kelimeyi kısaltırlar. Birinin seslisi düşer: *ayır-ıl-mak > ayr-ıl-mak, devir-il-mek > devr-il-mek, geçir-it-mek > geçir-t-mek ...* gibi." (*Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları: 528, Ankara 1986, s. 63-65).

Görüldüğü gibi, Banguoğlu orta hecedeki dar ünlünün düşmesi olayını Ergin'e ve Gencan'a göre daha ayrıntılı ve açıklamalı bir biçimde ele almıştır. Ne var ki Banguoğlu açıklamalarına *akıl, fikir, sabır, filim* gibi yabancı dillerden alınmış katma ünlülü örneklerden başlayacağına bu örnekleri sonraya almakla yanılmıştır. Çünkü bu gibi sözcüklerin ikinci hecelerindeki ünlüler etimolojik olmayıp türeme ya da katma ünlülerdir, dolayısıyla de düşmeye çok elverişli, hatta "mahkum"durlar.

Banguoğlu'nun *beniz, ağız* vb. gibi sözcüklerin ikinci hecelerindeki ünlüler için "çekim sırasında bir sesli önünde hemen daima düşerler" ve *ayrıl-, devril-* gibi eylem gövdeleri için "Fiil çatı ekleri de bölünlüler etkisi ile bazan sesli düşürerek kelimeyi kısaltırlar. Birinin seslisi düşer" yolundaki açıklamaları da içlerindeki "hemen daima" ve "bazan" gibi ifadeler nedeniyle tümüyle bilimsel sayılamaz. Ayrıca, onun *geçirt-* gibi örneklerin asli biçimini *geç-ir-it-* biçiminde tasarlaması da gerçeğe aykırıdır; çünkü ettirgenlik eki aslında yalnızca {-t-}dir. Bu ek yalnız ünlü ile biten eylem gövdelerine değil, /r/ ile biten eylem gövdelerine de daha Eski Türkçe döneminde yalnızca /t/ olarak eklenirdi: *ävır-t-, kaçır-t-, karar-t-, olur-t-, ölü-r-t-, yügür-t-* vb. gibi.

Orta hecenin vurgusuz dar ünlüsünün düşmesi olayı Türk dilinde çok eskilere, Eski Türkçe dönemine kadar gider. *oğul-ı // oğl-ı, uğur-ı // ugr-ı, eşitil- // eştil-, boguz // bogz-ı, ağız // agz-ı, köñül // köñl-i* gibi örneklerle Uygurca metinlerde sıkça rastlanır (Gabain, *Altürkische Grammatik*: 37, 44). Aynı olay Orta Türkçede daha da artan örneklerle sürüp gider. Ancak konumuz Modern Türkçedeki ünlü düşmesi olayı ve bunun fonetik şartlarıdır. Bu nedenle burada konuyu yalnızca Modern Türkçe çerçevesinde ele alacağız.

Orta hecenin vurgusuz dar ünlüsünün düşmesi olayına bence dilimize yabancı dillerden girmiş ve sonunda Türkçenin fonolojik yapısına aykırı bir ünsüz çifti bulunan tekheceli sözcüklerdeki katma ya da türeme ünlülerin durumu ile başlamak gerekir. Bunun nedeni de bu gibi sözcüklerde sonsesteki ünsüz çifti arasına sokulan katma ya da türeme ünlünün, Ş. Tekin'in ünlü örneği Farsça *şehir* sözcüğündeki /i/

gibi, dar ve kısa, dolayısıyla de kolayca düşebilen bir ünlü olmasıdır: *akıl, akl-ı; nakil, nakl-i; emir, emr-i; ömür, ömr-ü; ehil, ehl-i; kısım, kısım-ı; resim, resm-i; şehir, şehir-i; vakit, vakt-i, nakit, nakd-i; filim, film-i* vb. gibi.

Ancak, unutmamak gerekir ki bu gibi katma ünlülü az sayıda sözcükte ünlü düşmesi olmaz: *ceviz-i* (< Ar. *cäwz*), *havuz-u* (< Ar. *hawz*), *tohum-u* (< Frs. *tohm*), *lehim-i* (< Ar. *lahm*), *sınıf-ı* (< Ar. *sinf*) vb. gibi. Banguoğlu bu gibi örneklerde katma ünlünün kalmasını bu sözcüklerin "halklaşmış" olması ile açıklıyor (1986: 55). Ben buna dilbilimsel bir neden de eklemek isterdim: Modern Türkçede /vz/, /hm/ ve /nf/ ünsüz çiftleri yalnızca yabancı bağımsız sözcükler içinde bulunur (mevzu, tevzi:, rahmet, menfi: vb. gibi). /vz/ ünsüz çifti yalnız Türkçe kavza-eyleminde bulunur ki bu da standart değıldir; diyalekt sözcüğüdür.

Türkçe kökenli sözcüklerde ünlü düşmesi olayına gelince, bunun fonetik şartları şöyle saptanabilir:

1. İlk hecesi açık, kapalı ikinci hecesi *ğ-r*, *ğ-n*, *ğ-z*, *ğ-s* ya da *y-n*, *l-n*, *r-n*, *n-z*, *m-z* ve *v-ç* yapısında olan vücut organları ya da parçaları adları ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecelerindeki dar ünlüyü yitirirler:

- a) *bağır, bağr-ı, böğr-ü;*
- b) *eğın, eğn-i;*
- c) *ağız, ağz-ı;*
- d) *göğüs, göğs-ü;*
- e) *beyin, beyn-i; boyun, boyn-u; koyun, koyun-u;*
- f) *alın, aln-ı;*
- g) *burun, burn-u; karın, karn-ı;*
- h) *beniz, benz-i; geniz, genz-i;*
- i) *omuz, omz-u;*
- j) *avuç, avc-u.*

Bir organ ya da vücut parçası adı olmadıkları halde ünlü düşmesi olayı *oğul* ve *kayın* sözcüklerinde de gerçekleşir: *oğl-u, kayn-ı.*

2. Birinci heceleri açık, kapalı ikinci heceleri *-yIr-*, *-vIr-*, *-ğIr-*, *-kIr-* *-pIr-* ve *-kIl-* yapısında olan eylem gövdeleri {-A}, {-I}, {-Ik}, {-m}, {-ntI} ekleri ile edilgen çatı ekini aldıklarında ikinci hecelerindeki dar ünlüyü yitirirler: *ayr-ı, ayr-ım, ayr-ıntı, ayr-ıl-, buyr-uk, buyr-ul-, kayr-ıl-, sıyr-ık, sıyr-ıl-, evr-e, evr-im, evr-il-, çevr-e, çevr-ik, çevr-im, çevr-inti, çevr-il-, devr-ik, devr-im, devr-il-, kavr-uk, kavr-ul-, kıvr-ık, kıvr-ul-, savr-uk, savr-ul-, soğr-ul-, yoğr-ul-, tükr-ük, süpr-üntü, süpr-ül-*

bükl-üm, tıkl-ım, vb. gibi. Ancak, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, bunun da istisnaları vardır: *doyur-*, *duyur-* vb. gibi.

Aslında *ayrı*, *buyruk*, *süprüntü*, *kavşak*, *yaylım*, *emzir-*, *kötrüm*, vb. gibi örnekler ayrı sözlüksel kimliği olan ve daha eski dönemlerden böylece gelen sözcüklerdir. Bu nedenle de bunların Türkçenin tarihsel fonetiği alanında artzamanlı olarak ele alınmaları gerekir. Banguoğlu'nun andığı *ilerle-* (< *ilerile-*), *içerlek* (< *içerirek*) örnekleri de böyledir.

Kahır, *nehir*, *şehir* gibi ikinci hecelerindeki dar ünlülerin düştüğü sözcüklerin yanında benzer ses yapısındaki *ahır* sözcüğünün ikinci hecesindeki dar /i/ ünlüsünün düşmemesi dikkati çekmektedir. Ne var ki burada güçlü bir fonetik neden vardır. *Ahır* sözcüğü Farsça bir alıntıdır ve aslında ikinci hecesindeki ünlü dar yuvarlak ve uzun bir /u/dur: *ahır* < Frs. *a:xu:r*. Bu Farsça kökenli sözcük zamanla uzun ünlüleri kısalarak *ahır* biçimini almış olsa da ikinci hecesindeki /i/ ünlüsü aslında uzun bir ünlü olduğundan çekimde düşmesi olanaksızdır.

Bunun gibi başka bir örnek de Farsça kökenli *havuç* sözcüğüdür. Aynı yapıdaki *avuç* sözcüğünün ikinci hece ünlüsü /u/ çekimde düştüğü halde bu sözcüğün ikinci hecesindeki /u/ ünlüsü düşmez, kendisini korur: *havuc-u*. Bunun nedeni de bu sözcüğün ikinci hece ünlüsünün aslında uzun olmasıdır: *havuç* < *havi:ç*.

Farsça kökenli *ahır* ve *havuç* sözcüklerinin durumunu dikkate alarak *oğul*, *ağız*, *beniz* ya da *alın*, *geniz*, *omuz*, *koyun* ve *kayın* sözcükleri ile aynı yapıda oldukları halde ikinci hecedeki dar ünlüleri çekimde düşmeyen *ağıl*, *ağız* "ilk süt", *gelin*, *deniz*, *domuz*, *koyun* (hayvan) ve *kayın* (ağaç) gibi sözcüklerin ikinci hece ünlülerinin aslında kısa olmadığını düşünebiliriz. Burada yeri gelmişken, "ilk süt" anlamındaki *ağız* sözcüğünün eski biçiminin /u/ ile *aguz* olduğunu, Türkçe *göğüs* sözcüğünün Azeri Türkçesindeki karşılığının da *köks* olduğunu hatırlatalım.

Ayrıca, *deniz* ve *gelin* gibi Türkiye Türkçesinde ikinci hece ünlüleri çekimde düşmeyen kimi sözcüklerin bu ünlülerinin başka Türk dillerinde, örneğin Türkmencede düşebildiğini hatırlatmak da yerinde olacaktır: Trkm. *deñiz*, *deñz-i*; *gelin*, *gelnece* "yenge" < *gelin ece*.

Modern Türkçede dar ünlü düşmesi bir de {+ArI} ekli yer zarflarında gerçekleşir: *içeride* // *içerde*, *içeriden* // *içerden*, *dışarıda* // *dışarda*, *dışarıdan* // *dışarda*, *ileride* // *ilerde*, *ileriden* // *ilerden*, *yukarıda* // *yukarda*, *yukarıdan* // *yukardan*. Bunlar gibi, *aşağı* zarfının son hece ünlüsü de bu sözcük {+DA} ve {+DAn} ekleri aldığında

üşebilir: *aşağıda* [aşa:da], *aşağıdan* [aşa:dan]. Yine hızlı ve özensiz konuşmada *içersi*, *dışarsı*, *ilersi*, *yukarsı*, *aşağısı* [aşa:sı] gibi kısaltmalar da iştilir.

Modern Türkçede bir de orta hecedeki geniş ünlülerin düşmesi olayı vardır. İşaret adlarından türeme ilk iki hecesi açık yer zarflarının ikinci hecelerindeki geniş ünlüler hızlı ve özensiz konuşma dilinde /ø/ ile nöbetleşebilir: *burada* ~ *burda*, *buradan* ~ *burdan*, *şurada* ~ *şurda*, *şuradan* ~ *şurdan*, *orada* ~ *orda*, *oradan* ~ *ordan*, *nerede* ~ *nerde*, *nereden* ~ *nerden* gibi. Bu olayın nedeni bu sözcüklerin eski birleşikler, sonuncusunun da ayrıca soru belirteci *ne* ile kurulmuş bir birleşik olmasıdır. Bu sözcüklerin ilk hecelerindeki güçlü öbek vurgusu ikinci hecelerindeki geniş /a/ ve /e/ ünlülerini de, geniş olmalarına karşın, düşürebilmektedir : *bu'rda* < *bu'rada* < *bu'arada*, *şu'rda* < *şu'rada* < *şu'arada*, *o'rda* < *o'rada* < *ol'arada*, *ne'rde* < *ne'rede* < *ne'arada*.

Bu bildiriye ünlü düşmesi ile ilgili bir etimolojiyi düzelterek bitirmek yersiz olmayacaktır. Gençan'ın geniş ünlü düşmesine örnek olarak verdiği *yumurtla-* < *yumurtala-* eylemi bence *yumurta* < *yumurtga* sözcüğünden değil, bunun kendisinden türediği *yumurt* adından gelir. Sözcüğün bu eski ve asli biçimi bugün yalnız Yakutçada yaşamaktadır: Yak. *sımu:t* "yumurta" < *yımart* ve bundan türemiş olan *sımu:tta-* "yumurtlamak" < *yımart+la-*. Genel Türkçe *yumurtga* işte daha eski bu *yumurt* /*yımart* sözcüğünden {+GA} küçültme eki ile türemiş olmalıdır. Eski ve Orta Türkçede, az sayıda da olsa, bu ekle türetilmiş sözcükler vardır: MK, KB *awıçga* "yaşlı adam, ihtiyarcık", *kurtga* "ihtiyar kadın", Uyg. *siñirkä* "sinircik", Uyg. *yipkä* 'iplik', IB *kumursga* "karınca", Uyg., MK *yorınçga* "yonca" vb. gibi.